

**Antoine Verbij**

# **TIEN RODE JAREN**

**LINKS RADICALISME IN NEDERLAND  
1970-1980**

Ambo|Amsterdam

# Inhoud

|   |                                            |     |
|---|--------------------------------------------|-----|
| 1 | INLEIDING: HOEZO JAREN ZEVENTIG?           |     |
|   | De dood of de revolutie                    | 7   |
|   | Het rode decennium                         | 11  |
|   | Zestig, zeventig, tachtig                  | 17  |
|   | De zachte revolutie                        | 22  |
|   | Hoezo jaren zeventig?                      | 26  |
|   | Spijt, schaamte en schuld                  | 31  |
|   | Over dit boek                              | 37  |
| 2 | DE AANLOOP: DE JAREN ZESTIG                |     |
|   | Maagdenhuis                                | 43  |
|   | Studentenvakbeweging                       | 48  |
|   | Provo                                      | 51  |
|   | Werkende jongeren                          | 56  |
|   | Klein Links                                | 61  |
|   | Geestelijk klimaat                         | 69  |
|   | De bezettingen                             | 75  |
|   | Crisis                                     | 81  |
|   | CPN of KEN                                 | 89  |
| 3 | REVOLUTIONAIR ACTIVISME: DE JAREN ZEVENTIG |     |
|   | Communisten                                | 96  |
|   | Maoïsten (1)                               | 102 |
|   | Maoïsten (2)                               | 110 |
|   | Trotskisten                                | 118 |
|   | Anarchisten                                | 123 |
|   | Rode Jeugd                                 | 129 |

|                                                  |     |
|--------------------------------------------------|-----|
| Rode Hulp                                        | 135 |
| Rood Verzetsfront                                | 140 |
| Binnenlandse Veiligheidsdienst                   | 146 |
| Rote Armee Fraktion                              | 152 |
| Van revolutionair naar radicaal                  | 157 |
| <br>4 RADICAAL ACTIVISME: DE JAREN ZEVENTIG      |     |
| Kabouters                                        | 162 |
| Wijkbeweging                                     | 168 |
| Kraakbeweging                                    | 173 |
| Vredesbeweging                                   | 178 |
| Antimilitarisme                                  | 183 |
| Solidariteitsbeweging                            | 189 |
| Milieubeweging                                   | 197 |
| Vrouwenbeweging                                  | 204 |
| Gekkenbeweging                                   | 210 |
| Het Ik-tijdperk                                  | 215 |
| <br>5 DE AFLOOP: DE JAREN TACHTIG                |     |
| Slotakkoord                                      | 220 |
| De factor geweld                                 | 225 |
| Afscheid van de ideologie                        | 228 |
| De smeulende revolutie                           | 232 |
| <br>Bijlage: Leven in gelul. Mijn jaren zeventig | 239 |
| Literatuur                                       | 247 |
| Register van hoofdpersonen                       |     |

# Inleiding: Hoezo jaren zeventig?

## De dood of de revolutie

‘Ik kon me geen andere toekomst voorstellen dan een leven in de illegaliteit. En dat leven zou mijn dood worden.’ De man die dit vertelt, zat in de jaren zeventig bij een groep die voor de gewapende strijd had gekozen. ‘Ik vond dat juist,’ zegt hij. ‘De mensen in de Derde Wereld stierven bij bosjes. Wij zaten hier in het centrum van de macht. Wij hadden de plicht ervoor te zorgen dat degenen die wij verantwoordelijk achtten voor het onrecht in de wereld, niet meer rustig konden slapen.’

Hij praat kalm en met overzicht over wat hem toen bezielde. Hij oefent tegenwoordig een artistiek beroep uit, leeft naar tevredenheid en vindt het niet nodig dat de mensen in zijn huidige omgeving weet hebben van zijn revolutionaire verleden. Daarom blijft hij hier anoniem. Hij vertelt over de groep waartoe hij behoorde. Ze spiegelde zich aan de Rote Armee Fraktion (RAF) in Duitsland. In hun ogen was de wereld één grote samenzwering. ‘We gaan naar een Europese politiestaat, dachten we. Niemand ziet het, alleen wij zien het.’ Net als hun Duitse helden vonden ze dat ze de mensen moesten waarschuwen. Door gewapend verzet te plegen zou de staat vanzelf zijn fascistische gezicht laten zien. Ze vonden het daarom vanzelfsprekend dat ze door politie en geheime dienst werden opgejaagd. ‘We leefden in een waan en wat wil je nu liever dan dat die waan bevestigd wordt.’ Na een gewapende actie werd hij gearresteerd. ‘Ik werd op mijn buik gegooid en kreeg een doorgeladen pistool in mijn nek. Een zenuwachtige agent hield mij onder schot, ik voelde de loop trillen.’ Toen hij in de politieauto werd geduwd, viel er een grote last van hem af. ‘Ik werd helemaal

rustig. Ik wist, het is voorbij. Ik besepte dat erger was voorkomen. Als ik niet was opgepakt, waren er verschrikkelijke dingen gebeurd, dan waren er gebouwen opgeblazen, mensen neergeschoten.<sup>7</sup>

Er zijn in Nederland in de jaren zeventig geen al te verschrikkelijke dingen gebeurd. Meer dan een paar schrammen en builen heeft het linkse extremisme van eigen bodem niet opgeleverd. De enige dodelijke slachtoffers van politiek geweld vielen door toedoen van voortvluchtige Duitse terroristen. Het bloedige geweld van de Vrije Zuid-Molukse Jongeren is een verhaal apart. Met links radicalisme had dat weinig te maken. Wie puur naar het geweld kijkt dat door linkse activisten werd uitgeoefend of uitgelokt, moet tot de conclusie komen dat de jaren zeventig betrekkelijk rustig waren. Gewapend verzet werd voornamelijk met de mond beleden. De aanwezige wapens en explosieven werden zelden ingezet. Er is wat met pistolen gezwaaid, er zijn een stuk of vijftientig bommen afgegaan, maar niemand raakte gewond. Behalve op het laatst, bij de bom in de Amsterdamse Quellijnstraat die in juni 1980 een heel pand tot instorten bracht. Daarbij liepen twee bewoners lichte verwondingen op, licht genoeg om nog te kunnen vluchten. Het was – naar alle waarschijnlijkheid – hun eigen voorraad explosieven die tot ontploffing was gekomen.

Het links-radicale geweld bleef in Nederland grotendeels virtueel. Dat neemt niet weg dat er tal van linkse activisten waren die tot de gewapende strijd bereid waren, zich er logistiek op voorbereidden en een aantal keren ook tot knallende acties overgingen. Zij organiseerden zich in ondergrondse cellen, eenheden van zes, acht, tien mensen die illegale acties uitvoerden. Dat waren bomaanslagen, overvallen en kleine maar venijnige pestacties tegen fabrikanten, politici en bestuurders. Daarnaast leverden enkele cellen hand- en spandiensten aan buitenlandse terreurorganisaties. Ze verhandelden wapens en explosieven, smokkelden verboden drukwerk en hielpen voortvluchtige terroristen aan onderduikadressen. Een aantal cellen opereerde binnen en rond clubs als de Rode Jeugd, de Rode Hulp en het Rood Verzetsfront. Maar er waren er ook die naamloos en zelfstandig opereerden. Activisten als Joost van Steenis en Rob Groenhuijzen runden een aantal van zulke cellen. Ook in de krakerswereld waren cellen actief, vooral op het gebied van leger en kernenergie. Conservatief geschat opereerden er in de jaren zeventig in totaal ongeveer veertig cellen. Dat betekent dat er waarschijnlijk tussen de honderdvijftig en

tweehonderdvijftig links-radicalen waren betrokken bij activiteiten met een geheim, illegaal en gewelddadig karakter.

Hoeveel van hen geloofden dat zij hun revolutionaire activisme wel eens met de dood zouden moeten bekopen, valt moeilijk te zeggen. Maar de gedachte kwam in hun kringen regelmatig op. Annie Westebring van de Rode Hulp vertelt dat ze het er vaak over had met Luciën van Hoesel, Neêrlands bekendste bommenlegger. Ze hielden er serieus rekening mee dat ze in de gewapende strijd zouden vallen. Ze gaven elkaar maximaal vijf jaar. Maar vóór de eerste schotenwisseling plaatsvond, was de Rode Hulp al opgedoekt en bewogen Westebring en Van Hoesel zich weer in het legale politieke circuit. De bereidheid het eigen leven te offeren is nooit boven het stadium van de revolutionaire droom uitgekomen. Men identificeerde zich graag met gevallen strijders als Che Guevara en Ulrike Meinhof maar vermeed er zelf een te worden. Het dichtst bij de dood kwam de Amsterdamer Ronald Augustin, toen hij wegens contacten met de RAF in de Duitse gevangenis zat. Hij deed mee aan een hongerstaking tegen het gevangenisregime, verordonneerd door Andreas Baader vanuit diens cel in de Stammheim-gevangenis in Stuttgart. Terwijl Baader, aldus een van zijn advocaten, in plaats van mee te hongeren gewoon gebraiden haantjes at, zetten Augustin en ander voetvolk van de RAF hun leven op het spel.

De aanhangers van de gewapende strijd hadden over het algemeen geen al te duidelijke voorstellingen van de revolutie die zij najoegen. Er zaten wel een paar ideologen bij die boeken hadden gelezen van Marx, Lenin, Stalin en Mao, maar voor de meesten beperkte de vakliteratuur zich tot handleidingen voor het maken van bommen, pamfletten over de strategie van de stadsguerrilla en de verwarde manifesten die de advocaten van Meinhof, Ensslin en Baader uit de Duitse gevangenis smokkelden. Voor heldere ideeën over de revolutie moest je niet bij de harde kern van de revolutionaire activisten zijn maar bij de schil daar omheen: de communisten, maoïsten, trotskisten en anarchisten. De revolutionairen van deze schil verafschuwden de blinde bereidheid tot geweld van de harde kern en het zelfgekozen isolement van waaruit die opereerde. Zij zochten juist het contact met de massa's. Zij zagen zichzelf als de revolutionaire voorhoede die de massa's naar de heilstaat zou leiden. Dan moest je die massa's niet afschrikken met ruwe taal over bommen en granaten.

Onderling verschilden die communisten, maoïsten, trotskisten en anarchisten hevig van mening over de revolutionaire strategie. En ze koesterden nogal verschillende voorstellingen van de heilstaat. De een keek naar China, de ander naar de Sovjet-Unie, Cuba had aanhangers, maar ook Albanië, de DDR, het Chili van Allende en zelfs het Cambodja van Pol Pot. En zoals deze staten elkaar vaak verketterden, zo verketterden hun Nederlandse bewonderaars elkaar ook. Ze waren fanatici van het kleine verschil. Ze waren heel wat geleerder dan hun geweldbeluste collega-revolutionairen. Ze sloegen elkaar met citaten uit de heilige teksten om de oren. Maar ze koesterden één en dezelfde droom: als de massa's eenmaal zouden inzien dat zij het bij het rechte eind hadden, was de revolutie nog maar een kleine stap. Tientallen trotskisten, een paar honderd maoïsten, ongeveer evenveel anarchisten en enkele duizenden communisten waren er in de jaren zeventig heilig van overtuigd dat binnen afzienbare tijd de macht aan hen zou toevallen. Om dat onvermijdelijke doel dichterbij te brengen leverden velen van hen enorme inspanningen. Ze offerden alles aan de revolutie op, alles behalve hun leven. Ze waren vaak vierentwintig uur per dag in touw. In hun levensonderhoud voorzagen ze vaak met studiebeurs of uitkering, waarvan ze in veel gevallen nog een belangrijk deel afstonden aan de beweging. Zo financierde de staat een hele kaste van beroepsrevolutionairen.

Ziedaar de revolutionaire garde van de Nederlandse jaren zeventig. In hoofdstuk 3 van dit boek komen ze in al hun verscheidenheid aan bod. Daaruit komen ze naar voren als fanatiek, moralistisch, offeringsgezind, streng, intelligent en zelfovertuigd. Ze werden heen en weer geslingerd tussen de angst voor een rechtse coup en de hoop op een linkse. Bij de gewelddadige harde kern overheerste de angst, bij de anderen eerder de hoop. Het wereldbeeld van beide groepen had paranoïde trekken. Overal loerde de rechtse reactie in de gedaante van het grootkapitaal, de staat of de geheime dienst. Vandaar hun neiging tot isolement. De rijen moesten koste wat het kost gesloten blijven, afwijkingen moesten grondig worden bestreden. Dat vereiste een straffe, verticale organisatie, een centrale leiding en geheimhouding naar buiten. Binnen de organisatie bekeek men elkaar met wantrouwen, proefde men elkaars politieke nieren en was het dringen om de macht. Men cultiveerde een levensstijl die sober, arbeideristisch en gedisciplineerd was. Ietwat cultuurarm ook. Op de draaitafel lagen

internationale strijdkoren, de revolutionaire zanger Ernst Busch en de Zangeres zonder Naam. Popmuziek was omstreden want commercieel. Drugs waren taboe, maar een pilsje of een borrel ging er wel in.

Dat is natuurlijk een karikatuur. In werkelijkheid waren er allerlei varianten. De anarchisten waren uiteraard niet zo straf georganiseerd als de maoïsten, maar ze waren ook niet zo libertijns als de Provo's in de jaren zestig. Maoïsten wilden best wel eens een keer swingen, al stonden ze op hun achterste benen toen de communisten op een manifestatie een rockband lieten spelen. Illegale acties liepen nogal eens spaak door gebrek aan discipline. In het café werd menige belofte tot geheimhouding gebroken. En communisten bedankten niet voor iedere joint die de ronde deed. Kortom, Nederlandse revolutionairen waren in veel opzichten net gewone Nederlanders: niet té fanatiek, niet ten koste van alles, niet al te veel risico's en niet de held uithangen. Doe maar gewoon dan doe je al revolutionair genoeg. Ze werden niet gedreven door haat jegens hun fascistische ouders zoals de Duitse revolutionairen, niet geïnspireerd door grootse filosofische ideeën zoals de Fransen, niet bevlogen door theatrale fantasieën zoals de Italianen en ze kenden de rechtse dictatuur niet van zo nabij als de Spanjaarden, Portugezen en Grieken. Anders dan in de ons omringende Europese landen bestond er geen onoverbrugbare kloof tussen de Nederlandse revolutionairen en de rest van de bevolking. In Nederland stonden geen onverzoenlijke fronten tegenover elkaar. Zoals de revolutionairen destijds zelf al toegaven, was er altijd nog ruimte voor dialoog. Revolutionaire groepen waren ingebed in een omgeving die vierentwintig uur per dag bereid was tot discussie. De Nederlandse onderhandelingscultuur en de linkse, progressieve consensus hielden de extremisten in het gareel. Iedere extremist kon op elk moment uit zijn revolutionaire organisatie stappen en toch links en activistisch blijven.

## **Het rode decennium**

Over die polderextremisten gaat dit boek. Zij droegen ertoe bij dat de jaren zeventig de titel 'het rode decennium' verdienen. Maar dat wil niet zeggen dat zij het gezicht van de jaren zeventig bepaalden. Hun rol



was even marginaal als hun getalsmatige omvang. Het punt is dat hun ideeën, hun houding en hun moraal niet zo heel erg verschilden van die van grote delen van de Nederlandse bevolking. Het decennium was rood omdat heel veel Nederlanders min of meer rood waren. De revolutionairen waren de dieprode teint in het rode spectrum van de jaren zeventig. In hun dromen en gedachten kan men in verhevigde vorm de dromen en gedachten herkennen die tal van Nederlanders met elkaar deelden. In Nederland heerste om zo te zeggen een linkse, progressieve consensus. Veel Nederlanders waren net als de radicalen bereid hun stem te verheffen tegen het onrecht in de wereld, tegen de imperialistische oorlogen, tegen de neokoloniale uitbuiting in de ontwikkelingslanden, tegen de krankzinnige wapenwedloop, tegen de veronachtzaming van het milieu en tegen de achterstelling van minderheden. En velen waren bereid op te komen voor een rechtvaardige verdeling van de rijkdom, voor een eeuwigdurende vrede, voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, voor de emancipatie van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen, voor de directe invloed van burgers op het bestuur en voor het experimenteren met nieuwe woon- en leefvormen.

Juist omdat de Nederlandse revolutionairen op tal van punten zo weinig verschilden van grote delen van de bevolking, konden ze de gedachte koesteren dat de revolutie voor de deur stond. Ze meenden onder de bevolking een toenemende ontevredenheid over de bestaande machtsverhoudingen te bespeuren en tegelijk een steeds grotere mondigheid, een groeiend klassebewustzijn en een stijgende bereidheid tot radicale actie. Er was echter één groot verschil tussen de revolutionairen en de rest van de bevolking: de revolutionairen mikten op het geheel, terwijl de meeste mensen hun politieke en maatschappelijke betrokkenheid beperkten tot losse onderdelen. Wie voor loonsverhoging staaakte, dacht niet tegelijk aan Vietnam. Wie een huis kraakte, verzette zich daarmee niet meteen tegen de apartheid in Zuid-Afrika. Wie tegen giflozingen demonstreerde, filosofeerde niet onmiddellijk over de socialisatie van de productiemiddelen. De revolutionairen deden dat wél allemaal tegelijk. Voor hen hing alles met alles samen. Ze hadden een alomvattend wereldbeeld, waarin de conflicten in de Eerste, de Tweede en de Derde Wereld nauw met elkaar samenhangen. Er was daarom maar één manier om die conflicten tot een oplossing te brengen: de totale revolutie!

Die revolutionaire droom was in het Nederland van de twintigste

eeuw nooit zo helder en heftig als in de jaren zeventig – met uitzondering van de woelingen kort na de Eerste Wereldoorlog, toen Pieter Jelles Troelstra deed wat tal van collega-socialisten in Europa deden: een revolutie proberen. Revolutie was in de jaren zeventig een voor velen acceptabel fenomeen. Met name linkse revoluties in verre landen konden rekenen op brede sympathie. Pas langzaam drong het besef door dat ook linkse revoluties bloedig waren en vaak wrede repressie met zich meebrachten. De Culturele Revolutie in China van eind jaren zestig en zelfs de revolutie van Pol Pots Cambodjaanse Rode Khmer eind jaren zeventig kregen lange tijd een goede pers in de linkse bladen. Maar wanneer het om het eigen land ging, reserveerde men het woord ‘revolutie’ liever voor deelgebieden van het leven dan voor het grote geheel. Revoluties in het onderwijs, de popmuziek, het theater, de wetenschap en het voetbal waren acceptabel en zelfs gewenst, maar een revolutie van het complete maatschappelijke bestel was voor de meesten niet aan de orde. Behalve voor die paar duizend revolutionaire dromers in hun kleine maar fanatieke politieke organisaties.

Hun droom duurde niet lang. De dromers behoorden bijna allemaal tot één enkele generatie. Maar weinig mensen die in de jaren zeventig voor de revolutie streden, waren voor 1945 of na 1960 geboren. In de jaren zeventig beleefden ze hun *Sturm und Drang*. Ze waren in de jaren zestig geen Provo geweest, de Maagdenhuisbezetting in mei 1969 was hun *Erwachen*. Ze wilden het succes van de studentenrevolutie overtreffen en tot iets groots en meeslepends uitbouwen. En wat leent zich daar beter voor dan een revolutie. Ze vonden voldoende medestanders om hun droom een aantal jaren mee te delen. In de tweede helft van de jaren zeventig kwam langzaam maar zeker de ont-nuchtering. Dat nam voor verschillende mensen verschillende vormen aan en had verschillende oorzaken. Dit boek vertelt een aantal van zulke ont-nuchteringsgeschiedenissen. Maar de belangrijkste oorzaak van het ontwaken uit de revolutionaire droom is heel banaal: er stond een nieuwe generatie radicale activisten op, een generatie die brak met de revolutionaire stijl van actievoeren.

Voor die nieuwe generatie activisten woog de ideologische rimram een stuk minder zwaar. De neiging om hun activisme te rechtvaardigen met een alomvattende revolutionaire theorie was veel kleiner. De zaak zelf bood genoeg rechtvaardiging. De kernwapens, het milieu, de

onderdrukte bevolkingsgroep, het uitgebuite volk, de eigen werkplek, de eigen buurt, de eigen sekse en de eigen seksuele geaardheid leverden ieder voor zich voldoende aanleiding om tot actie over te gaan. De nieuwe generatie hield er geen wereldbeelden meer op na waarin alles met alles samenhang. Haar wereldbeeld was niet ideologisch, niet revolutionair en in belangrijke mate ook niet politiek. Natuurlijk ging het de jonge activisten erom invloed uit te oefenen op politieke beslissingen en daar slaagden ze ook regelmatig in, vaker dan de revolutionaire activisten. Maar daartoe bewandelden ze niet per se de politieke weg. Ze hielden niet van politieke lobby's of politieke bondgenootschappen. Hun eigen organisaties waren uitdrukkelijk niet politiek zoals die van de revolutionairen. Ze werkten het liefst in basisgroepen. De verticale structuur van revolutionaire organisaties maakte plaats voor de horizontale structuur van losse kernen rond een gemeenschappelijk thema. Revolutionaire organisaties werden afgelost door radicale bewegingen.

Dat is het verhaal van het linkse radicalisme in de jaren zeventig. Het activisme bloeide in die tien jaar als nooit tevoren. Maar het veranderde in die tijd fundamenteel van karakter. Het decennium begon met een uitbarsting van revolutionair activisme en het eindigde met de doorbraak van een totaal ander maar minstens even radicaal soort activisme. Over die transformatie verhaalt dit boek. Hoofdstuk 3 gaat over het *revolutionaire activisme*. Nadat de studentenbeweging de winst van de democratisering had binnengehaald, raakte ze in een crisis over nieuwe doelen. Lagen die doelen binnen of buiten de universiteit? Wat moest er het eerst worden aangepakt: de wetenschap of de maatschappij? Veel studentenactivisten kozen voor de laatste, maximale strategie. Ze sloten zich aan bij bestaande revolutionaire organisaties of richtten nieuwe op. Maar oud of nieuw, al die organisaties grepen terug op revolutionair gedachtegoed waarvan de wortels soms tot diep in de negentiende eeuw reikten. Het hoofdstuk schildert hoe die organisaties dat gedachtegoed nieuw leven probeerden in te blazen en hoe ze daarin uiteindelijk faalden.

Hoofdstuk 4 gaat over het *radicale activisme*, dat hoe langer hoe meer het revolutionaire activisme verdrong. In tegenstelling tot het revolutionaire activisme was het radicale activisme een betrekkelijk nieuw fenomeen dat in de geschiedenis maar weinig voorlopers had. Het hoofdstuk laat zien hoe het radicale activisme opbloede in de

schoot van revolutionaire organisaties. De eerste krakers, milieuactivisten, feministen en vredesactivisten gingen nog van de veronderstelling uit dat ze hun doelen alleen konden bereiken in het kielzog van een revolutionaire omwenteling. Maar steeds meer radicale activisten lieten de revolutionaire verwachtingen varen en begonnen groepen te vormen op een heel andere grondslag. Die groepen maakten zich de anarchistische, basisdemocratische structuur eigen waarvoor de Kabouterbeweging in het begin van de jaren zeventig het model had geleverd. In het hoofdstuk zal blijken dat veel van de zogeheten 'nieuwe sociale bewegingen', bewegingen die zich op thema's richtten als kraken, milieu, kernenergie, antimilitarisme, vrede, solidariteit, emancipatie etcetera, zelfs rechtstreeks van de Kabouters afstamden. Het hoofdstuk richt de aandacht vooral op de radicale vleugels van die nieuwe sociale bewegingen. Het gaat over actiegroepen die de parlementaire weg meden en de harde confrontatie zochten, waarbij ze geweld niet uitsloten.

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig beleefde het radicale activisme in Nederland zijn hoogtepunt. Een groep onderzoekers rond de sociologen Jan Willem Duyvendak en Ruud Koopmans heeft begin jaren negentig de moeite genomen om vijftientwintig jaargangen kranten door te bladeren, het aantal gerapporteerde acties van nieuwe sociale bewegingen te tellen en het aantal deelnemers te schatten. Om het doenlijk te houden keken ze alleen naar de maandagedities van de *NRC* in de veronderstelling dat de meeste en belangrijkste acties in de weekeinden plaatsvonden. Over methode en vooronderstellingen valt te twisten, maar de cijfers van Duyvendak en Koopmans zijn vrijwel de enige kwantitatieve indicaties die beschikbaar zijn. De meest globale bevinding van het onderzoek was dat het aantal acties tussen 1966 en 1973 een eerste top bereikte, met als hoogtepunt honderd acties in 1969. Die top werd in de periode van 1979 tot 1987 echter ruimschoots overtroffen, met als hoogtepunt bijna honderdzestig acties in 1982. Opvallend is het verschil in participatie. Die bereikte in de eerste golf een hoogtepunt in 1967 met nog geen honderdduizend deelnemers. In de tweede golf lag de participatie vele malen hoger, met een top van meer dan zeshonderdduizend in 1983, het jaar van de grootste demonstratie ooit in Nederland: de demonstratie in Den Haag tegen de kruisraketten.

De eerste activistische golf van eind jaren zestig, begin jaren zeven-

tig moet op het gecombineerde conto worden geschreven van het bloeiende revolutionaire activisme en het voorzichtig opkomende radicale activisme. De tweede, veel hogere golf van eind jaren zeventig, begin jaren tachtig komt vrijwel geheel voor rekening van het radicale activisme. Een en ander onderstreept dat het revolutionaire activisme weliswaar voor heel wat rumoer zorgde maar er niet in slaagde grote groepen mensen voor zijn ideologisch zwaar beladen doeleinden te winnen. Het radicale activisme slaagde daar veel beter in. Met name de vredes- en de milieubeweging wisten grote aantallen mensen op de been te brengen. Eind jaren zeventig was Nederland een Actieland geworden. Gedurende tien rode jaren had de natie, aangevuurd door een radicale, activistische voorhoede, geleerd dat je voor bijna alles een actiegroep kon oprichten en dat je daarmee de autoriteiten tot een serieus antwoord kon dwingen. De jaren zeventig waren in dat opzicht een leerschool voor burgerlijke mondigheid. Dat is een blijvende erfenis van het rode decennium gebleken. Nederland is nog altijd een land waar mensen makkelijk de straat op gaan of anderszins de openbaarheid zoeken om hun verlangens kenbaar te maken. In die zin leven de jaren zeventig nog altijd voort.

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig kwamen ook de overgebleven revolutionaire organisaties tot de slotsom dat je voor wereldomspannende idealen nauwelijks volk op de been krijgt. Communisten, maoïsten en trotskisten maakten een proces door van ontideologisering. Hun organisaties veranderden van getuigenispartijen in actiepartijen. Ze versmolten hoe langer hoe meer met de nieuwe sociale bewegingen die hadden laten zien dat je alleen met doelgerichte acties zonder ideologische poespas de massa's in beweging krijgt. Dat dat niet ten koste hoeft te gaan van de radicaliteit, bewijst het aantal harde confrontaties, illegale acties en gewelddadige protesten die de nieuwe sociale bewegingen in de jaren tachtig op touw zetten. Dat aantal lag rond 1980 ruim hoger dan rond 1970 en nam in de jaren tachtig aanvankelijk alleen maar toe. Het afsluitende hoofdstuk 5 van dit boek gaat over die beide aspecten van het activisme in de jaren tachtig: het definitieve afscheid van de ideologie en het toenemende belang van het geweld.

## Zestig, zeventig, tachtig

De jaren zeventig zijn in dit boek letterlijk de jaren zeventig. Het verhaal begint met de Maagdenhuisbezetting in mei 1969 en eindigt met de rellen op 30 april 1980, de dag dat Beatrix Koningin der Nederlanden werd. De tussenliggende jaren zeventig vormen echter geen vanzelfsprekende eenheid. Het is geen oorlog die met een oorlogsverklaring begint en met een capitulatie eindigt. Het is een veelbewogen tijdperk met open einden. Het revolutionaire activisme waarmee het begint, is een product van de jaren zestig en het radicale activisme waarmee het eindigt, gaat in de jaren tachtig nog even onverminderd door. De reden waarom het decennium hier dan toch als een eenheid wordt behandeld, ligt besloten in de unieke ontwikkeling die het activisme in de jaren zeventig doormaakte. In de loop van het decennium ging het revolutionaire activisme met zijn klassieke, haast negentiende-eeuwse trekken over in het radicale activisme met zijn anarchistische en basisdemocratische trekken. In de jaren zeventig kruiste de neergaande lijn van het revolutionaire activisme de opgaande lijn van het radicale activisme. Terwijl het revolutionaire elan langzaam weg-ebde, steeg het tij van de nieuwe sociale bewegingen. Dat is de ontwikkeling die de jaren zeventig tot een afgetekende historische episode maakt.

Toch blijft er een element van willekeur kleven aan de afbakening van zo'n decennium. Dat kleeft echter ook aan alternatieve afbakeningen. In tal van indelingen van de naoorlogse geschiedenis is het jaar 1975 een belangrijke breuk. Populair is de visie waarin de eerste helft van de jaren zeventig gewoon bij de jaren zestig wordt opgeteld. De jaren zestig noemt men ook wel de protestjaren. Tegenwoordig wil men die periode nogal eens een half decennium opschuiven en worden de protestjaren ineens het tijdperk 1965-1975, het tijdperk waarin Provo's, Kabouters en studenten Nederland op zijn kop zetten en het fenomeen van de actiegroep zich verbreidde.

Daarnaast doet sinds enige tijd de term 'de lange jaren zestig' de ronde, waarmee de periode 1955-1975, soms zelfs 1950-1975 wordt bedoeld. Dat is het tijdperk van de 'culturele revolutie', oftewel de succesvolle aanpassing van de Nederlandse samenleving aan de eisen van de moderne tijd. Het zijn de jaren van stijgende welvaart en ontzuiling, de jaren waarin de verzorgingsstaat werd ingericht en onderwijs

en cultuur ingrijpend werden gemoderniseerd. Dat duurde tot de oliecrisis van eind 1973. Vanaf dat moment ging het alleen nog om het behoud van de moderne verworvenheden en zette langzaam maar zeker de conservatieve reactie in. Maar hoe interessant het perspectief van de lange jaren zestig ook is, het gaat geheel voorbij aan dat wat de jaren zeventig zo bijzonder maakte: de eruptie van het revolutionaire activisme en de transformatie daarvan in het radicale activisme. Om het bijzondere van de jaren zeventig helder in het vizier te krijgen is in dit boek ook een hoofdstuk over de jaren zestig opgenomen. In dat hoofdstuk 2 gaat het niet om de culturele revolutie van die jaren maar om gebeurtenissen en tendensen die vooruitwijzen naar de jaren zeventig. Centraal staan de politisering en radicalisering van jongeren, die begin jaren zeventig uitmondde in de opmerkelijke bloei van het revolutionaire activisme.

De belangrijkste autoriteit op het gebied van de Nederlandse jaren zestig is een Amerikaan. De in Orange City, Iowa, geboren en rijkelijk met Nederlandse familieleden bedeelde James C. Kennedy schreef *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. Daarin betoogt hij dat het bijzondere van de Nederlandse jaren zestig de grote welwillendheid en meegaandheid was waarmee de bestuurlijke en culturele elites de roep om modernisering beantwoordden. Uit angst de boot van de moderniteit te missen kwamen de elites de protesteerders liever een eind tegemoet dan een openlijke confrontatie met hen aan te gaan. 'De repressieve tolerantie werkte uitstekend in Nederland,' licht Kennedy desgevraagd toe. 'Er was onder de elites een evidente bereidheid om te praten en te onderhandelen. Niet dat het altijd even gemeend was of altijd even enthousiast gebeurde, maar de elites zagen dat het in hun eigen belang was om de spanning niet te hoog te laten oplopen.'

Kennedy is sinds de zomer van 2003 hoogleraar nieuwste geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is vooral geïnteresseerd in de geschiedenis van de Nederlandse mentaliteit. 'Voor veel historici is de oliecrisis van 1973 de beslissende cesuur in de naoorlogse geschiedenis. Dat geldt voor de economie maar niet voor de mentaliteit.' Wanneer het om de mentaliteit gaat, spreekt Kennedy niet van 'de lange jaren zestig' maar eerder van 'de lange jaren zeventig'. 'Ik denk dat je een periode kunt afbakenen van twintig jaar, van 1965 tot 1985. Dat is de tijd dat er in Nederland een progressieve consensus be-

stond. Men had het idee dat de wereld te veranderen viel als men dat maar echt wilde. Het was een periode waarin een progressieve houding domineerde en mensen die niet zo progressief waren, zich gedwongen zagen om mee te bewegen.'

Zo'n lange periode van linkse, progressieve hegemonie is tamelijk uniek. In landen als Amerika en Duitsland zette begin jaren zeventig de conservatieve reactie al in. Kennedy: 'Na 1968 begonnen daar de *days of rage*: de droom dat de wereld compleet te veranderen viel, was afgelopen, een doorbraak leek uitgesloten, de repressie nam toe. Er ontstond een *fifty-fifty nation*, progressieve en conservatieve krachten kwamen onverzoenlijk tegenover elkaar te staan. Dat gebeurde in Nederland pas veel later.' Het progressieve kamp behield in Nederland de overhand, men bleef geloven in de mogelijkheden de samenleving fundamenteel te veranderen, een optimisme dat mede gevoed werd door het aantreden van de centrum-linkse regering-Den Uyl in 1973. Kennedy: 'Het is ook een grondtrek in de Nederlandse geschiedenis. Neem de Verlichting in de achttiende eeuw. Die was in Nederland lang niet zo radicaal als elders. Hier waren geen fanatieke vrijdenkers. De cultuurkritiek was milder, zachter, meer religieus getint. Men geloofde in de goedheid van de eigen instituties. Men vermeed confrontaties omdat men dacht dat het allemaal wel goed zou komen. Datzelfde zie je bij de Nederlandse radicalen in de jaren zeventig. Nederland heeft nooit echt een traditie van gewelddadig anarchisme gekend. Men is altijd blijven geloven dat er met praten wel viel uit te komen.'

Het beeld dat Kennedy hier schetst, komt overeen met het verhaal in dit boek. Zelfs onder de revolutionaire activisten van begin jaren zeventig overheerste optimisme over de uitkomst van de maatschappelijke strijd. Wie Gerd Koenens *Das rote Jahrzehnt* leest, over het linkse radicalisme in de Duitse jaren zeventig, komt daarin veel meer pessimisme, wanhoop en bereidheid tot geweld tegen dan in dit boek. Pessimisme was in Nederland alleen te vinden bij kleine groepen somberaars die meenden dat ons land dezelfde 'fascistische' richting op ging als Duitsland. Begin jaren zeventig waren dat de revolutionaire activisten van de harde, gewelddadige kern. Zij verklaarden zich solidair met de Rote Armee Fraktion, vereenzelvigden zich met haar doelen en bereidden zich voor op een soortgelijke strijd hier te lande. Zij vormden echter een kleine minderheid te midden van een over-



macht aan revolutionaire activisten die hardnekkig bleven geloven dat ze samen met de massa's in staat waren de Nederlandse samenleving langs betrekkelijk geweldloze weg fundamenteel te hervormen.

Dat optimisme was eind jaren zeventig, begin jaren tachtig zo goed als verdwenen. Onder de radicale activisten van die jaren was het pessimisme wijd verbreid. In grote delen van de kraakbeweging en de antimilitaristische beweging en in kleinere delen van de milieu- en de solidariteitsbeweging heerste een uitgesproken politiek nihilisme. De hoop de instituties te kunnen veranderen was opgegeven, het enige dat telde was de directe actie. Dat pessimisme werd bewaarheid toen in de jaren tachtig ook in Nederland het conservatisme toesloeg dat in andere westerse landen al de overhand had genomen. De kabinetten-Lubbers probeerden Nederland te herscheppen naar het beeld van Reagans Amerika, Thatchers Engeland en Kohls Duitsland. Daar slaagden ze niet helemaal in, maar Nederland paste zich wel degelijk in tal van opzichten aan de rest van de westerse wereld aan, met name op sociaal-economisch vlak. De progressieve consensus van de jaren zeventig werd doorbroken, het activisme liep terug, links Nederland werd in de verdediging gedrongen.

Er bestaat een hardnekkige mythe die wil dat de jaren zeventig het conservatisme van de jaren tachtig zelf in de hand hebben gewerkt. Die mythe ziet de jaren zeventig niet als een tijdperk van activisme en solidariteit maar als een tijdperk waarin zelfbewustwording, zelfontplooiing en zelfbeschikking de hoogste waarden werden. Dat is de mythe van de jaren zeventig als het zogeheten Ik-tijdperk, een concept dat in 1979 uit Amerika werd geïmporteerd en door het weekblad *Haagse Post* plompverloren van toepassing werd verklaard op de Nederlandse samenleving. De boodschap was dat de jaren zeventig met hun compromisloze individualisme de basis zouden hebben gelegd voor de totaal geïndividualiseerde samenleving van de jaren tachtig, waarin ieder voor zichzelf opkwam en er geen God meer was om voor ons allen te zorgen.

Die mythe berust op twee denkfouten. In de eerste plaats verwacht ze chronologie met causaliteit. Ze noemt het individualisme van de jaren zeventig de oorzaak van de maatschappelijke verkillings in de jaren tachtig, louter en alleen omdat het daaraan voorafging. Die verkillings was echter in de allereerste plaats het resultaat van het omslaan van de politieke cultuur. Centrum-rechts kreeg in de jaren tachtig het

roer in handen en legde Nederland een *no nonsense*-mentaliteit op. Decennia lang had conservatief Nederland zich aan de progressieve consensus aangepast, nu was het tijd voor progressief Nederland om zich aan de conservatieve hegemonie aan te passen en dat deed het ook. Met hun neoliberale koers versterkten de sociaal-democraten de verzakelijking van Nederland en verzwakten ze de netwerken van solidariteit die in de jaren zeventig waren opgebouwd.

De tweede denkfout is de gelijkstelling van twee verschillende soorten individualisme. Het individualisme van de jaren zeventig was heel iets anders dan het individualisme van de jaren tachtig. Het individualisme van de jaren zeventig is een *moreel* individualisme, gebaseerd op het geloof dat de mens in de kern goed is en dat het er daarom op aankomt die kern te doorgronden en te ontwikkelen. Het individualisme van de jaren tachtig is daarentegen een *economisch* individualisme, dat ervan uitgaat dat de gemeenschap het meest gediend is met calculerende burgers die hun eigen materiële belangen nastreven. Ook Kennedy ziet het verschil: 'Het individualisme van de jaren zeventig liet zich heel goed verenigen met het collectivisme van diezelfde jaren. De mensen ervoeren dat destijds niet als tegenstrijdigheid. Dat de samenleving vrijer was geworden, betekende dat je je vrijwillig en op basis van een vrije keuze bij een collectief aansloot. Dat berustte op de optimistische veronderstelling dat een vrij individu uit zichzelf voor de gemeenschap kiest.' Met andere woorden, wie de jaren zeventig het Ik-tijdperk noemt, oordeelt op z'n minst eenzijdig. De jaren zeventig zijn het tijdperk waarin burgers leerden individuele vrijheid te verbinden met waarden als verantwoordelijkheid, betrokkenheid en solidariteit. 'Dat Nederlanders dat goed afgang, hoeft niet te verbazen,' zegt Kennedy. 'Het is heel protestants om zowel verantwoording af te leggen tegenover het eigen geweten als tegenover de gemeenschap.'

Al deze overwegingen schragen het idee dat de jaren zeventig een unieke episode vormen in de Nederlandse geschiedenis, een episode die wezenlijk verschilt van wat eraan voorafging en van wat erna kwam. In de jaren zeventig leerden burgers de vrijheid die in de jaren zestig was bevochten maatschappelijk vorm te geven. Het was de bloeitijd van actiegroepen, politieke organisaties, solidariteitscomités, basisbewegingen, overlegorganen, buurtcomités en praatgroepen. Vrijheid en verantwoordelijkheid gingen hand in hand. Zelfont-

plooiing was een groepsproces. De zorg voor het eigen ik viel samen met de zorg voor de gemeenschap. Nederland was in de jaren zeventig een morele proeftuin waarin burgers met vallen en opstaan op zoek gingen naar de optimale balans tussen de grootst mogelijke vrijheid en het grootst mogelijke engagement. Er zit wat dat betreft een kern van waarheid in de hoogdravende woorden die de journalist René Zwaap tien jaar geleden invielen toen hij een inleiding schreef voor een special van *De Groene Amsterdammer* over de jaren zeventig. Hij noemt daarin het rode decennium een ‘hoogtepunt in de menselijke beschaving’, ‘met zijn mengeling van dromerij, engagement en absolute verwerping van iedere vorm van marktdenken, zijn streven naar “ontdekking van je eigen ik”, zijn experimenteerlust en zijn bijna negentiende-eeuwse overgevoeligheid voor het leed op de planeet Aarde’.

## **De zachte revolutie**

De jaren zeventig hebben niet de revolutie gebracht waarnaar de revolutionaire activisten verlangden. In plaats van een politieke revolutie met de staatsmacht als inzet voltrok zich een culturele revolutie met als inzet de dominantie op het maatschappelijke middenveld. Natuurlijk hebben Kennedy en consorten gelijk wanneer zij beweren dat die revolutie al in de jaren zestig, volgens sommigen zelfs al in de jaren vijftig was begonnen. Maar een revolutie is pas een revolutie wanneer die, om met Marx te spreken, ‘*die Massen ergreift*’. De culturele revolutie bleef in de jaren zestig beperkt tot de politieke, bestuurlijke en culturele elites. Pas in de jaren zeventig bereikte het nieuwe denken grote delen van de bevolking. Dat had een simpele demografische reden. De geboortegolf had eind jaren zestig de universiteiten, hogescholen en hogere beroepsopleidingen bereikt. In de jaren zeventig stroomden grote aantallen afgestudeerden door naar functies op het maatschappelijke middenveld, het veld van onderwijs, zorg en maatschappelijk werk. Die nieuwe instroom, gevormd door de protestjaren, nam bezit van de verzuilde instellingen op dat veld. De confessionele waarden die er heersten, maakten plaats voor seculiere. Bovendien dijde het maatschappelijke middenveld enorm uit.

Door het ruimhartige subsidiebeleid van de regering-Den Uyl ontstonden tal van nieuwe instellingen, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, emancipatie, sociaal-cultureel werk en internationale solidariteit. Een nieuwe generatie die was gevormd door protestacties en democratiseringsstrijd, werd losgelaten op het Nederlandse volk.

Die revolutie verliep soepel en vanzelfsprekend. Dat kwam mede doordat de kloof tussen confessionele en seculiere waarden in Nederland niet zo groot was. De overgang was snel gemaakt. Verwonderd stelde James Kennedy destijds vanuit Amerika vast hoe vlot zijn Nederlandse familieleden eind jaren zestig, begin jaren zeventig de kerk inruilden voor politieke partijen als de PPR en de CPN. Het was voor hem een van de redenen om de culturele revolutie in dat rare landje aan de Noordzee te gaan bestuderen. Kennedy ziet op drie punten continuïteit tussen religieuze en progressieve houdingen. 'In de eerste plaats ligt die op het vlak van de traditionele geboden, die getransformeerd werden in een seculier gevoel voor rechtvaardigheid. Een ander element is het idee dat God liefde is. Dat kreeg een nieuwe, inclusieve inhoud. Liefde is grenzeloos, dus moest men ook grenzeloos barmhartig gaan denken en doen, vooral doen. In de derde plaats heb je het gemeenschapsgevoel. De kerk is het lichaam van Christus. In de jaren zestig gaf men die gedachte vorm in de zogeheten basisbewegingen. Daaruit vloeide een collectivistische oriëntatie voort die kenmerkend werd voor de jaren zeventig.'

Het is inderdaad opvallend dat de mensen die voor dit boek zijn geïnterviewd, weinig belang hechten aan de breuk met het geloof van hun ouders. Op de standaardvraag wanneer en waarom ze links werden, verwezen ze vooral naar gebeurtenissen in de wereld zoals de oorlog in Vietnam, de kloof tussen arm en rijk, de conflicten in de Derde Wereld. Slechts weinigen hadden het over ruzies thuis, over generatieconflicten of over een pijnlijke breuk met het geloof. Onder de circa vijftig geïnterviewden waren alle denominaties vertegenwoordigd: katholiek, gereformeerd, hervormd en onkerkelijk. De gereformeerden spraken het vaakst over principiële discussies met hun ouders, discussies met de bijbel op tafel. Bij katholieken ging het er minder principieel aan toe. 'Wij braken niet met de kerk,' zegt een van hen, 'wij slenterden eruit.' Bij enkele hervormden viel op dat zij gewoon nog binnen de kerk actief bleven en daar ruimte kregen om hun radicale gedachtegoed uit te dragen. Kennedy is niet verbaasd. 'In

mijn familie zijn velen uit de kerk getreden, maar de tante en de oom die nog het meest de jaren zeventig belichaamden, waren in de kerk gebleven. Door hun kerkelijke betrokkenheid hadden ze een ideologische maatstaf om de wereld mee te beoordelen. Zij konden beter articuleren wat er mis was in de wereld dan mensen die uit de kerk traden en alleen een vage betrokkenheid hadden.’

Die continuïteit tussen confessionele en seculiere waarden is volgens Kennedy een typisch Nederlands fenomeen. ‘Alleen in landen als Denemarken, Zweden en Groot-Brittanië kwam iets soortgelijks voor, maar minder uitgesproken dan in Nederland.’ Dat fenomeen was mede verantwoordelijk voor het welslagen van de zachte revolutie. De overname van het maatschappelijke middenveld door seculiere krachten nam haast geruisloos haar beloop. Het kostte de nieuwe generatie professionals in de snel uitdijende quataire sector moeite hun progressieve ideeën ingang te doen vinden. De ‘zachte sector’ werd geboren. Zelfontplooiing en sociale betrokkenheid werden gemeengoed. In Nederland groeide een mentaliteit waarin zich een linkse, progressieve consensus kon verbreiden die reikte van radicale actiegroepen tot kerkelijke basisgroepen en van revolutionaire organisaties tot het sociaal denkende deel van de confessionele politieke partijen. ‘De linkse idealen waren de idealen *tout court*,’ stelde Gerrit Komrij in 2003 in zijn Ruigoord-lezing sarcastisch vast. Het was een zelfbewuste linkse consensus, die alles wat rechts en conservatief was in de verdediging drong. En van dat zelfbewustzijn getuigden de sociaal-democraten van de PvdA door het harmoniemodel vaarwel te zeggen en te kiezen voor de polarisatie. Links had de macht en wilde dat weten ook.

De sociaal-democraten leverden het grootste draagvlak voor de linkse consensus maar waren er niet de voorhoede van. Dat waren de activisten in wijken en bedrijven, op scholen en universiteiten, in kerken en theaters, op straat en in de jaarbeurshallen. Zij wezen de weg naar een samenleving waarin burgers het voor het zeggen zouden hebben, een *civil society* van kritische, actieve en mondige burgers die hun lot in eigen hand zouden nemen en de overheden de wet zouden voorschrijven. Die *civil society* is er nooit gekomen en leeft nog altijd als lichtende toekomst voort in het politieke bewustzijn van links. Maar in de jaren zeventig kwam Nederland dicht in de buurt van dat ideaal. Nederland werd Actieland, een land waar de openbaarheid,

mede dankzij een sterke linkse pers, werd geregeerd door actiegroepen. Weekbladen als *Vrij Nederland*, *De Groene Amsterdammer* en *De Nieuwe Linie* voeren er wel bij. Zij volgden de actiegroepen op de voet, richtten er speciale rubrieken voor in en hadden nooit zulke hoge op-lagen als in die jaren.

In 1978 schetste de *Vrij Nederland*-journalist Igor Cornelissen een treffend beeld van dat Actieland: 'Het totaal aantal actiegroepen bedraagt op dit moment volgens een ruwe schatting vierduizend. (...) Op dit moment houden zo'n dertigduizend Nederlanders zich actief bezig met een of andere belangen- of solidariteitsactie. Er is geen West-Europees land waar de overheid zich zo moet verantwoorden voor haar daden. Geen ander land is er waar de ontwikkelingen in Uruguay, Polen, Rhodesië en Buiten-Mongolië zo intensief gevolgd worden. Het aantal Vrouwenhuizen, Rode Flikker-café's, alternatieve crèches, marxistische mimegroepen en syndicalistische saunabaden moet in de honderden lopen.' Volgens de cijfers van Duyvendak en Koopmans berust dit beeld op een zware onderschatting van het werkelijke aantal participanten in actiegroepen.

Samengevat leveren de tien rode jaren de volgende kaart op van 'Nederland Actieland'. Dat land had een kleine, extreme kern van aanhangers van de gewapende strijd. Daar omheen zat een schil van revolutionaire en radicale activisten die geweld niet opportuun achtten maar wel op de rand van de vigerende democratie opereerden. Die revolutionaire en radicale activisten zaten op hun beurt weer ingesponnen in een netwerk van nieuwe sociale bewegingen die langs meer parlementaire weg hun progressieve doelen probeerden te bereiken. Dat wijdvertakte Actieland kon bestaan doordat het publieke debat werd overheerst door progressieve opinieleiders. Dankzij die linkse consensus kon Nederland uitgroeien tot een laboratorium voor de *civil society*. Het is die linkse, progressieve consensus die de Nederlandse jaren zeventig uniek maakt. Tien rode jaren lang was Nederland een progressief paradijs. Tot de kille zakelijkheid van de jaren tachtig er een eind aan maakte. De conservatieve meerderheid die gedurende de jaren zeventig had gezocht en gezwegen onder de linkse hegemonie, heroverde de macht die haar getalsmatig altijd al toekwam.

Deze uitgave kwam tot stand met steun van het  
Fonds voor Bijzondere Journalistieke Projecten

ISBN 90 263 1748 4

© 2005 Antoine Verbij

Omslagontwerp Karin van der Meer, De Ontwerperij  
Omslagillustraties Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis,  
collectie Staatsarchief

Foto blz. 44 Fotocollectie © Nationaal archief;  
blz. 163 Martin Neumann; overige foto's Han Singels  
Foto auteur Erwin Hermanns

Verspreiding voor België:  
Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Wommelgem